

PROŠLOST

GRAČANIČKI GLASNIK
časopis za kulturnu
historiju

Broj 36, godina XVIII
novembar, 2013.

© Monos 2013

O prvom ulasku partizana u Gračanicu (31. augusta 1943.)

Edin Šaković, prof.

Sažetak: Posljednjeg dana mjeseca augusta 1943. godine, partizanske jedinice su prvi put od početka rata zaposjele Gračanicu – bez veće borbe, razoružavši mjesnu posadu. Stanovnici ovoga grada su se tada po prvi put sreli sa pripadnicima NOVJ, koja je u to vrijeme, vodeći bespoštednu borbu protiv NDH, sila Osovine, ali i velikosrpskog četničkog pokreta, postajala sve značajniji vojnopolitički faktor na širim prostorima bivše Kraljevine Jugoslavije. Na osnovu izvorne građe različite provenijencije u ovom je radu dat prikaz onoga što se posljednjeg augustovskog dana 1943. dešavalo u Gračanicu. S obzirom da se ovoga ljeta navršilo punih sedamdeset godina od tog značajnog historijskog događaja, koji u Gračanicu ni na koji način nije obilježen, ovaj rad je posvećen i toj obljetnici.

Ključne riječi: Gračanica, NOVJ, 1. majevička brigada, NDH, Domdo pukovnija, oružništvo, Njemačko oružništvo.

Tokom ljeta i rane jeseni 1943. godine Narodnooslobodilački pokret (NOP) je na tlu sjeveroistočne Bosne preuzeo inicijativu i na vojnom i na političkom planu. Poslije prodora glavnine Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije (NOVJ) u ovaj kraj, partizanske su snage uspješno ratovale protiv uglavnom malobrojnih i slabih posada oružanih snaga Nezavisne države Hrvatske (NDH) u gradovima, kao i mjesnih milicija u hrvatskim i bošnjačkim selima, odnosno četnika u srpskim. No, njihovi su vojni uspjesi bili praćeni i osjetnim porastom simpatija prema NOP-u, te intenzivnijim pristupanjem stanovništva u partizanske redove, kao i osnivanjem brojnih narodnooslobodilačkih odbora, u naseljima pod kontrolom NOVJ.

U okviru vojnog djelovanja NOVJ na tlu sjeveroi-

PROŠLOST

stočne Bosne, u ljeto 1943. godine, partizanske su jedinice kratkotrajno ovladale i Gračanicom, nakon slabije borbe i bez značajnijih gubitaka, u rano jutro 31. augusta 1943. godine. Iako se to nije moglo smatrati nekim krupnijim vojnim uspjehom, njihov ulazak u Gračanicu je bio od velikog značaja za mjesno stanovništvo, koje se po prvi put moglo susresti sa pripadnicima NOVJ.¹ U užoj okolini Grača-

1 Sama Gračаницa je već u početku srpskog ustanka u ovim krajevima, 23. augusta 1941. godine, nakratko pala u ruke ozrenskih ustanika. No, iako su se na njihovom čelu nalazili komunisti, predvođeni Todorom Vujasinovićem, oni su od početka imali izrazito četničko obilježje. Među bošnjačkim stanovništvom Gračаницe taj je događaj ostao upamćen kao *četnički napad*. Vidljivo je to i iz memoara Muhameda S. Mašića, koji se u trenutku ustanka poslom zadesio u zborničkom kraju, gdje mu je stigla vijest o "upadu ozrenskih četnika u Gračanicu" (*Izvod iz memoarskog rukopisa Muhameda Mašića*, u: Izet Mašić, *Život i djelo Muhameda Mašića*, Sarajevo: Avicena, 2010., 41). Inače, u Gračanicu je u ljeto 1941. djelovalo više pripadnika i simpatizera KPJ, koji su bili organizirani u ilegalne aktivne, ali niko se od njih nije priključio ustanicima. Na jednom javnom skupu 1985. godine jedan je od njih – Salih Osmanbegović, kasniji borac 1. proleterske brigade i oficir NOVJ, a potom i JNA, te istaknuti partizanski veteranski aktivist – otvoreno izjavio da se to nije moglo ni očekivati jer je "većina njih [ustanika] na svojim kapama imala kordare. Istina, bilo je nešto i petokraka." (Omer Hamzić, *Likovi zavičaja: Salih Osmanbegović. "Partizan plus" iz Prve proleterske*, Gračanički glasnik, VIII/16, 2003., 33). Sam naziv kasnijeg Ozrenskog partizanskog odreda glasio je "Drugi bataljon četničkih odreda", a iz njegovog je štaba 23. septembra 1941. godine upućeno prijeteće pismo bošnjačkim selima na desnoj obali Spreče, u kome se između ostalog kaže: "Dobro pazite, da četnička noga ne prijeđe preko Spreče da se obračuna za zlodjela koja vrše neki ljudi nad Srbima. *Mi nećemo birati, niti ćemo pitati tko je kriv, nego ćemo staviti pod nož sve od reda*" (Esad Tihić, *Jedinice Domobranske dobrovoljačke pukovnije (DOMDO) na teritoriji Trebave, Ratišta i Posavine (1942-1943)*, Gračanički glasnik, I/2, 1996., 34). O dominantno četničkom utjecaju na Ozrenu, ali i oportunističkom držanju Vujasinovića i drugih komunista svjedoči i izvještaj Mustafe Sadikovića Škraba, instruktora Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu

nice, naime, do sredine 1943. nije ni bilo partizanskih snaga, a o partizanima su se jedino mogle čuti različite priče i ono što je službena propaganda ustaškog režima o njima govorila. Narod je, stoga, prema partizanima do tada većinom bio nepovjerljiv. Još su bila svježja sjećanja na partizansko-četničko savezništvo iz prve ratne godine, u okviru kojeg je izveden niz napada na bošnjačka naselja u ovom dijelu Bosne (a to je, opet, prouzročilo i velika stradanja naroda). Mnogima su partizani bili odbojni i zbog njihovog komunističkog vodstva, koje je poricalo tradicionalne vrijednosti i iskazivalo negativan stav prema religiji, uključujući i islam. Drugim riječima, izuzev malobrojnih pristaša Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) i jugoslovenski orijentiranih ljudi, dobar je dio ovdašnjeg naroda prema partizanima bio dosta suzdržan. To se, međutim, u prvoj polovici 1943. godine postupno mijenja, a ulazak partizana u Gračanicu i njihov tadašnji odnos prema narodu, običnom puku, kao i pripadnicima mjesne milicije – na to je znatno utjecao.

***

Poslije prodora iz obruča u njemačkoj operaciji "Schwarz" (u komunističkoj historiografiji poznata kao "Peta neprijateljska ofanziva"), glavnina partizanskih snaga je na tlu istočne i sjeveroistočne Bosne konsolidirala snage, odmorivši, popunivši i reorganiziravši jedinice. Vrhovni štab NOVJ je tada formirao i dvije nove divizije, 16. vojvođansku i 17. istočno-bosansku, koje su dobile zadatak da vojno i politički djeluju na ovome prostoru, dok

i Hercegovinu, s početka februara 1942., upućen Svetozaru Vukmanoviću Tempu, komandantu Glavnog štaba NOP odreda Bosne i Hercegovine i delegatu Centralnog komiteta KPJ (*Zbornik dokumenata i podataka o Narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, Vojnoistorijski institut Beograd, knj. 35, dopuna toma IV, dok. br. 12 – dalje u tekstu: ZNOR, tom/knjiga, dok. br.).

se glavnina snaga NOVJ pomjerila ka Bosanskoj Krajini. U širem gračaničkom kraju u narednim je mjesecima uglavnom djelovala 17. istočnobosanska divizija, u sastav koje su ulazile 6. istočnobosanska i 1. majevička brigada. Ova je divizija sredinom augusta 1943. izvela snažan napad na trebavske četnike, ovladavši većim dijelom Trebave, a potom se prebacila na ozrensko područje, na kome je 2. proleterska divizija tada uspješno vodila borbe protiv četnika. Odlaskom 2. proleterske divizije iz doline Krivaje ka zapadu, ozrenski su četnici krenuli u snažan napad na 17. diviziju, opterećenu mnoštvom teških ranjenika (preuzetih od 2. proleterske divizije), pa je ona primorana da se povuče ponovo na desnu obalu Spreče. Tada se 6. istočnobosanska brigada razmjestila na području od Seone do Srebrenika, a 1. majevička brigada na području Špionice, Babunovića i Sladne. U tom trenutku Štab Divizije je primio naredbu za napad na Gračanicu, kao i napad na četnike u rejonu Smoluće, Potpeći i Jasenice.

U naredbi 1. bosanskog korpusa NOVJ se ističe da je *“prema prikupljenim podacima od povjerenika”* Gračanica posjednuta slabijim snagama milicije, domobrana i *“nešto žandarma”*, te da *“fortifikacijsko uređenje Gračanice nije planski izvedeno, već se isto sastoji od izvjesnog broja bunkera i rovova na brzu ruku izrađenih”*. Štabu je 17. divizije naređeno da se u toku noći 30. na 31. august Gračanica napadne i njena posada razoruža, te da se istovremeno izvede napad na željezničku stanicu Karanovac, koju je trebalo *“temeljito porušiti odnosno zapaliti”*. Cestovnu komunikaciju i željezničku prugu između Doboja i Gračanice je trebalo porušiti i postaviti *“sigurne prepreke protiv neprijateljske motorizacije”*, za što se imalo iskoristiti mjesno stanovništvo. Poslije razoružavanja neprijateljskih posada trebalo je izvršiti mobilizaci-

ju u redove NOVJ, a potom se povući iz Gračanice.² Primivši ovu zapovijest, štab 17. istočnobosanske divizije je za napad na grad odredio 1. majevičku brigadu. Ova brigada, kojom je tada zapovijedao Ratko Perić, formirana je koncem marta 1943. godine. U borbama u okviru operacije *“Schwarz”* (na Sutjesci) pretrpjela je katastrofalne gubitke (izgubivši oko 500 boraca, od ukupno 700 koliko je brojala), ali je poslije proboja iz obruča i povratka na područje Majevice popunjena, odmorena i ponovo uključena u borbu.³

O pripremi i izvođenju napada na Gračanicu, te o njenom zauzimanju govori više partizanskih dokumenata. Citirat ćemo neke od njih. U operacijskom dnevniku 17. istočnobosanske divizije zabilježeno je: *“Poslije kratkog odmora od 2 dana naša divizija izvršila je napad na grad Gračanicu (...). Tom prilikom zarobljeno je 20 žandarma Nijemaca, ubijen njihov komandant njemački oficir, zaplijenjeno je oko 30 kola raznog ratnog materijala, 40 pušaka i nešto municije”*.⁴ Istovjetni podaci se iznose u izvještaju štaba 17. divizije od 10. septembra Vrhovnom štabu NOV i POJ od 10. septembra.⁵ Nešto je malo opširniji izvještaj štaba 17. divizije štabu 3. korpusa NOVJ od 14. oktobra 1943., o borbama u istočnoj Bosni, u kome se spominje i napad na Gračanicu: *“...I. Majevička brigada u 4 časa ujutro osvojila sresko mjesto Grača-*

2 ZNOR IV/15, dok. 101.

3 Službeno, brigada je od svog osnivanja nosila naziv *Majevička brigada*; u vrijeme kada započinje rad na formiranju još jedne majevičke brigade (kraj augusta i početak septembra), nosi naziv 1. majevička brigada, a kasnije, u oktobru iste godine, preimenovana je u 15. majevičku brigadu. Pod tim imenom se i najčešće spominje u memoarskoj i povijesno-publicističkoj literaturi. U vrijeme napada na Gračanicu u partizanskim dokumentima ona se službeno naziva 1. majevičkom brigadom.

4 ZNOR, IV/16, dok. 119.

5 Vidi: ZNOR, IV/17, dok. 66.

nicu. Neprijatelj je davao otpor svega pola sata. Ubijen je jedan njemački oficir i jedan vojnik. Zarobljeno dvadeset Nijemaca i mještana muslimana obučenih u njemačke uniforme. Zaplijenjeno: 30 kola raznog ratnog materijala, 40 pušaka i municije. Paralelno sa napadom na Gračanicu porušena je i željeznička pruga Doboj – Tuzla na tri mjesta. U Gračanici je održan zbor na kome je bio prisutan veći broj muslimana. Predveče ovoga dana jedinice I Majevičke brigade povukle su se iz grada”.⁶ Slično stoji i u izvještaju kojeg je štab 3. korpusa dva dana kasnije uputio Vrhovnom štabu NOVJ: “Prema direktivi ovoga štaba od 30-VIII-1943, a po prelasku XVII bosanske divizije sa Ozrena na desnu obalu rijeke Spreče, XVII divizija dobila je zadatak da sa svojim snagama likvidira neprijateljsko uporište Gračanicu, poruši željezničku prugu Doboj – Gračanica, a dijelom snaga da napadne četničke snage na prostoru Potpeć – Smoluća, te da na taj način olakša i skрати vezu sa našim jedinicama na Majevidici. XVII divizija postupila je u duhu dobivene direktive i izvršila pomenuti zadatak dana 1 septembra t.g. bez ijedne žrtve. (...) Majevička brigada izvršila je podilaženje Gračanici, napala istu i poslije kraće borbe uspjela da zauzme ovo mjesto. Neprijatelj je poslije kraćeg otpora djelomično pobjegao, a dijelom zarobljen. Prilikom zauzeća Gračanice zarobljeno je 27 njemačkih žandara. Zaplijenjeno je: 1 teški mitraljez, 40 pušaka, 15.000 puščanih metaka, 1 radio-stanica, muzički instrumenti i oko 20 kola sprema”.⁷

Zauzimanje Gračanice od strane jedinica NOVJ ostavilo je dosta traga i u službenoj prepisci vojnih i civilnih organa NDH. Pad Gračanice u partizanske ruke je izazvao znatnu uznemirenost u susjednoj Tuzli, o čemu svjedoči i hitni brzojav (te-

legram) kojeg su Glavnom ustaškom stanu (vrhovnom političkom tijelu Ustaškog pokreta) uputili veliki župan Usore i Soli dr. Bahrija Kadić i glavara Ustaškog stožera Stjepan Šuto.⁸ Brzojav glasi: “Gračanica zauzeta. Isto tako sela kotara tuzlanskog, Jasenica, Podorašje i Smolnica [Smoluća], udaljeno 6 kilometara od tvornice Lukavac. Napadaji se na Simin Han opetuju. Promet Doboj – Tuzla i Tuzla – Zvornik ugrožen kao i sam Zvornik. Stanje Tuzle znatno pogoršano (...)”.⁹ Slično stoji i u dnevnom izvještaju Župske redarstvene oblasti Tuzla od 1. septembra 1943., kojeg je potpisao redarstveni upravitelj Šefkija Muftić: “Grad Gračanica kao i sela kotara Tuzla, Jasenica, Podorašje i Smoluća, 6 km. sjevero-zapadno od Lukavca, su zauzeti po partizanima, pa kako je i grad Tuzla opkoljen po partizanima i odmetnicima sa svih strana, a posade vojne i oružane snage su u gradu Tuzli vrlo slabe, to se ukazuje potreba radi odaslanja oružanih snaga u svrhu pojačanja jer prijeti neizbježiva opasnost za grad Tuzlu, kao i svu industriju koja se nalazi u gradu i okolici...”.¹⁰

Zapovjedništvo domobranskog II.

8 Dr. Bahrija Kadić (1878.-1945.) je bio rođeni Gračanlija. Gimnaziju je pohađao u Sarajevu i Zagrebu, a studij prava u Grazu, potom u Zagrebu, gdje je 1912. godine i doktorirao. Radio je u Sarajevu, Brčkom i Derventi, a zatim otvara advokatsku kancelariju u Tuzli. Nastupao je i djelovao u hrvatskom nacionalnom duhu, te je sa Nikolom Preccom, jednim od prvaka HSS-a u Bosni i Hercegovini, izdavao list “Hrvatska svijest”. Po proglašenju NDH imenovan je velikim županom Velike župe Pliva i Rama (sa sjedištem u Jajcu), a u jesen 1942. biva premješten za velikog župana Velike župe Usore i Soli u Tuzli (*Tko je tko u NDH*, Zagreb: Minerva, 1997., 179). Po konačnom zauzimanju Tuzle od strane NOVJ, uhapšen je od OZN-e i zatvoren; iako su za njega pokušali intervenirati neki ugledniji ljudi, povezani s NOP-om (poput tuzlanskog muftije Muhameda Šefket ef. Kurta), u zatvoru je skončao život, bez izvođenja pred sud, pod još uvijek nerazjašnjenim okolnostima.

9 ZNOR, IV/17, dok. 170.

10 ZNOR, IV/17, dok. 172.

6 ZNOR, IV/18, dok. 66.

7 ZNOR, IV/18, dok. 79.

zbornog područja izvijestilo je 1. septembra Ministarstvo oružanih snaga da je Gračanica "po komunistima napuštena i po domdo postrojbi ponovno zaposjednuta", te da su "željeznički promet i brzoglasni spoj Doboja – Tuzla uzpostavljeni, ali viesti iz Gračanice nisu prispjele. Tamo su navodno porušeni mostovi i pričinjena druga razna šteta".¹¹ Slično stoji i u dnevnom izvješću Glavnog stožera Domobranstva od 2. septembra 1943. godine: "31. VIII. nakon što su partizani napustili Gračanicu (17 km izt.j.izt. od Doboja) naša domdo bojna koja se bila povukla iz Gračanice vratila se opet u mjesto. Kod Gračanice partizani su porušili mostove i počinili razne druge štete. Željeznički promet između Doboja i Tuzle je uzpostavljen."¹²

Nešto više podataka nalazimo u izvještaju Oružničkog krilnog zapovjedništva Tuzla od 2. septembra 1943. godine, upućenog Glavnom zapovjedništvu oružništva, kao i na adresu još 11 vojnih, sigurnosnih i upravnih tijela.¹³ U njemu se navodi:

"Dne 31. kolovoza 1943. u 0400 sata 2.000-2.500 partizana naoružanih sa puškama, strojopuškama, strojosamokresima, bacačima mina i sa lakim brtskim topovima nepoznatog broja I. i II. Majevičke brigade izvršilo je napadaj na Gračanicu sa svih strana tako da je mjestnoj posadi bilo u obće nemoguće prihvatiti uspješnu borbu i neprijatelja odbiti.

Posada Gračanice bila je u jakosti od 200 pušaka, i to: 18 oružnika, 80 G.P., 60 domobrana Domdo pukovnije, a ostalo od mjestne straže i građana.

Borba je trajala od 0400 do 0700 sati istog dana, kada se posada pod vatrom povukla prema brdu "Grič" /1. km. S.Z.

od Gračanice/. Jedan dio oružnika i domobrana povuklo se prema koti 332/1,5 km Z. od Gračanice/, dočim drugi dio koji se nije mogao izvući iz obruča zarobljen je. Od oružnika zarobljen je zapovjednik postaje vodnik Abdulah Bašić i pričuvni oružnici Mehmed Bektić, Ivo Pavić i Jozo Pavić, koji do danas nisu pušteni odnosno stigli na postaju, dočim 14 oružnika povratilo se na postaju, po odlasku partizana iz Gračanice.

Partizani su također zarobili nepoznat broj njemačkih oružnika /G.P./ koji su se nalazili u mjestu Gračanici, jer se do danas nisu povratili.

Od legionara Domdo pukovnije bilo je zarobljeno oko 20 momaka, ali su svi pušćeni i nisu razoružani niti su svučeni, već im je predloženo ako koji hoće dobrovoljno dati svoje odielo – vojničko za civilno. Kod pušćanja na slobodu legionara iz sužanjstva, partizani su im priopćili da se odmah sakupe i da zaposjednu svoje položaje, s tim da se bore protiv četnika, a u slučaju četničkog napadaja da odmah izvjestite partizansku komandu, kako bi dobili pomoć.

Gubitci naše posade: 1 njemački dočastnik poginuo za kojeg se sumnja da se sam ubio u školi gdje je bila nastamba G. P. zatim 2 njemačka oružnika i 1 naš legionar.

Gubici na strani neprijatelja: 1 nađen ubijen u mjestu Gračanica, dočim se za daljnje gubitke nezna."

Također se navodi da su vođe partizana bili "neki Tošo Vujasinović i Hadži-Murat navodno ovaj drugi iz Tuzle" (radi se o Todoru Vujasinoviću i Pašagi Mandžiću Muratu), te dodaje da je zapovjednik jednog partizanskog bataljona bio neki Židov "koji je pričao po Gračanici, da su mu hrvatske vlasti poubijale ženu, djeću i roditelje". Prilikom napada partizani su zarobili kotarskog upravitelja Safeta Brankovića, dr. Avdu Prohića i Rukiba Prohića, "ali su isti nakon kratkog vreme-

11 ZNOR, IV/17, dok. 168.

12 ZNOR, IV/17, dok. 173.

13 Vojni arhiv Beograd, fond NDH, k. 150, reg. br. 36/4-1.

na pušćeni”.¹⁴ Dalje se u izvještaju opisuju pljačkanje i uništavanje državne imovine, trganje pismohrane (arhive) i dokumentacije itd.

Vrijedi citirati i izvješće Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost od 4. septembra 1943., upućeno Operativnom odjelu Ministarstva oružanih snaga:

“Dana 3. rujna 1943. godine u 19 sati, primili smo iz Tuzle brzojav sliedećeg sadržaja:

»Prema utvrđenim podacima, Gračanica napadnuta od partizana u jačini 1.500 pušaka, više teških i lakih strojica, te sa tri bacača mina. Posada Gračanice sastojala se je od 80 njemačkih oružnika, 8 hrvatskih oružnika i 60 pripadnika domobranske dopukovnije. Posada je nakon dvosatne borbe razbijena, te je u vezi ranijeg izvješća Gračanica pala u ruke partizana 31. kolovoza u 7 sati ujutro. Partizani su zarobili 40 njemačkih oružnika, a do sada je utvrđeno 16 palih Niemaca. Kotarski predstojnik zajedno sa više državnih službenika zarobljen po partizanima. Partizani su čitavu občinsku pismohranu javno zapalili na glavnom trgu, i opljačkali sve veće trgovine, te opljačkanu robu odvukli na 25 teretnih kola u selo Sladna 12 km sjevero-istočno od Gračanice, gdje su sada koncentrirane jače partizanske snage. Veza sa Gračanicom još uvijek prekinuta. Glavni most na reci Spreči brani jedan njemački oklopni vlak, a time i željezničku postaju Karanovac, koja je ugrožena. Drugi okolni mostovi porušeni su. Partizani namjeravaju izvršiti novo prebacivanje u smjeru Ozrena i spojiti se jačim snagama partizanske divizije koja drži još uvijek vezu na mostu srednja-zapadna Bosna. Saobraćaj Tuzla – Doboj ugrožen, ali je od jučer normalan i vojskom osiguran. Četnici u svim ovim sektorima gdje su napali partizani bez stupanja u borbu su se

¹⁴ Sva trojica su bili antifašistički opredijeljeni ljudi, osobito dr. Avdo Prohić.

posakrivali i pobjegli.»

Dostavlja se s molbom na znanje.

ZA DOM SPREMNI!”¹⁵

Ulazak partizana u Gračanicu zabilježen je i u Ratnom dnevniku njemačke 369. pješačke divizije, koja je u to vrijeme bila raspoređena na širem području srednje Bosne. Na dan 31. augusta u 19.30 štab Divizije je putem radija primio izvještaj da se njemački žandarmerijski zapovjednik iz Gračanice sa četvoricom ljudi probio do Tuzle, javivši za iznenadni noćni napad od strane “bande”, te da posada od 70 žandara, većinom muslimana, nije izdržala.¹⁶ U 23.00 sata stigao je novi izvještaj, teleprinterom: “1. lovački zdruk: 31. 8. ‘43. oko 05.00 sati skupina od oko 600 komunista napala je sa tri strane Gračanicu, 18 km istočno od Doboja. Gračanica je nakon slabog otpora dobrovoljačke mjesne straže oko 07.00 sati zauzeta od strane komunista”.¹⁷

Pad Gračanice u ruke partizana je u tri dnevna izvještaja spomenula i talijanska vojna misija u NDH, očito to smatrajući značajnim događajem. U izvještaju od 1. septembra navodi se: “Grupa oko 500 ustanika napala je i zauzela Gračanicu (Derventa TL-FV). Ne zna se za sudbinu posade”.¹⁸ Sutradan se izvještava: “Gračanica (Derventa TL-FV), ranije u ruka-

¹⁵ ZNOR, IV/17, dok. 176.

¹⁶ “19.30 Uhr A.R. 369 meldet durch Funk: Deutscher Gendarmerieführer von Gracanica mit 4 Mann nach Tuzla durchgeschlagen, meldet nächtlichen Überfall durch Bande. Gendarmerie war 70 Mann, davon Mehrzahl Muselmanen, die nicht standkieten” – 369. Inf. Div. 45652/1, Ia, Kriegstagebuch Nr. 3, I. Teil, p. 829 (mikrofilmovana grada, National Archive and Record Administration, Washington, T315, roll 2155, f. 000674)

¹⁷ “Jg. Brigade 1: 31. 8. 43 gegen 05.00 Uhr griffen etwa 600 Kommunisten Gracanica 18 oso. Doboj von drei Seiten an. Gracanica wurde nach schwachen Widerstand des frei. Ortschaftes um 07.00 Uhr von Kommunisten eingenommen.” (isto, T315, roll 2155, f. 675; p. 830).

¹⁸ ZNOR, IV/17, dok. 152.

ma ustanika, ponovo je zauzeta. – Sami ustanici prije napuštanja mjesta oštetili su mostove i nanijeli druge štete”.¹⁹ Izvještaju od 3. septembra, pak, navodi: “Hrvatski gubici tokom ponovnog zauzimanja Gračanice, o čemu javlja depeša 4383 od 2. tekućeg: 5 mrtvih i 16 nestalih. Izgubljeno 2 puškomitraljeza i 20 pušaka”.²⁰

***

Uzimajući sve citirane navode u obzir, možemo izvući nekoliko zaključaka. Partizanski napad na Gračanicu u zoru 31. augusta 1943. godine izveden je s lakoćom. Mjesna posada, koja se sastojala od oko 70-80 njemačkih oružnika (popunjenih domaćim ljudima, tj. državljanima NDH),²¹ zatim 8 hrvatskih oružnika i 60-ak pripadnika Domobranske dobrovoljačke bojne Gračanica, uz nešto naoružanih civila – bila je višestruko slabija od napadača. Osim toga, pripadnici Domdo bojne nisu ni bili spremni da se bore protiv partizana, što se već pokazalo u više slučajeva na širem području sjeveroistočne Bosne. U zapovjedništvu Domdo bojne Gračanica tada je bilo više časnika koji su bili naklonjeni NOP-u, pa čak djelovali

19 ZNOR, IV/17, dok. 152.

20 ZNOR, IV/17, dok. 158.

21 Za sada ostaje nejasno kojoj su zapravo formaciji pripadali “njemački žandari”, kako se spominju u partizanskim izvorima, odnosno “njemački oružnici”, u izvorima NDH provenijencije, ili pak “feldžandari”, kako se nazivaju u gore citiranom poratnom dokumentu, ali i kasnijoj literaturi. Za sada nismo našli potvrdu da je zaista riječ o feldžandarmmeriji (*Feldgenmdarmerie*), tj. njemačkoj vojnoj policiji; upadljivo je da ih Ratni dnevnik 369. divizije naziva *Gendarmerie* = žandarmerija, oružništvo. Moglo bi se raditi o pripadnicima Njemačko-hrvatskog redarstva (*Deutsche-Kroatische Poliezi*), koje se u tom razdoblju tek formiralo, a koje je bilo sastavljeno od unovačenih državljana NDH sa dijelom hrvatskih Volksdeutschera i nešto Nijemaca iz Reicha. Pripadnici ove formacije se, inače, ponekad u partizanskim dokumentima, kao i poslijeratnoj komunističkoj memoaristici i historiografiji nazivaju i “gestapovcima”, što je pogrešno.

i kao partizanski “ilegalci” – počevši od samog zapovjednika, satnika Sejde Đulića, preko časnika u stožeru Adema Alića, zapovjednika satnije Avde Dajdžića i dr. Prema E. Tihiću, upravo je Adem Alić partizanima dostavio “iscrpne podatke o rasporedu njemačkih snaga i oružnika”.²²

Partizanski izvještaji konstatiraju da je borba bila kratka i trajala “svega pola sata”. S druge strane, neki izvještaji hrvatske provenijencije, pristigli s terena, govore o dvosatnoj, pa čak i trosatnoj borbi, te povlačenju pripadnika Domdo milicije na brdo Grič, kao i prema koti 332 (uzvišenju Gajevi). U istim se izvorima partizanske snage procjenjuju na 1.500, pa čak i 2.000–2.500 pripadnika i dvije brigade, sa brojnim naoružanjem (mitraljezima, minobacačima, pa čak i topovima), što je višestruko pretjerano. Nema sumnje, ističući neprijateljevu nadmoć u ljudstvu i oružju, kao i navodnu dugotrajnost otpora – mjesni zapovjednici koji su podnosili izvještaje su se očito htjeli opravdati kod nadređenih, skidajući sa sebe sumnju za defetizam, pa i kolaboraciju s partizanima, kakve je uistinu bilo. Izvještaji koji su stizali do Nijemaca i Talijana su broj neprijatelja procjenjivali na realnih 500, odnosno 600 ljudi.

Sve u svemu, može se zaključiti da su otpor, i to prilično slab, pružili uglavnom pripadnici njemačkog oružništva, koji su – sudeći po citiranom izvještaju zabilježenom u ratnom dnevniku 369. divizije – bili iznenađeni napadom, te se jedan od zapovjednika u stacioniranoj jedinici u očajanju ubio, dok se drugi uspio probiti do Tuzle sa četvoricom ljudi. Dio mjesne Domdo legije i njemačkih oružnika je dospio u partizansko zarobljeništvo. Kako smo vidjeli, partizani su blagonaklono postupili prema Domdo

22 E. Tihić, isto, 51.

legionarima, ostavivši im čak i oružje i ponudivši vojnu pomoć ukoliko bi došlo do četničkog napada na Gračanicu. Ovo možda ima veze sa onim što se prethodne noći dešavalo na prilazima Tuzli: naime, u trenutku kada su se partizani spremali za pokret ka Gračanicu, majevički četnici vojskovođe Kerovića su napali Simin Han, ali su intervencijom snaga domobranskog Tuzlanskog združenja odbijeni.²³ No, s druge strane, ne smije se zanemariti ni taktika partizanskog komunističkog vodstva radi pridobijanja ovdašnjih Bošnjaka. U tom smislu, u Gračanicu je održan i zbor, na kome je govorio Pašaga Mandžić iz Tuzle, istaknuti komunistički prvak. *“Na pijaci kraj tadašnje gradske vage”*, zapisao je poslije rata Damjan Blagojević, koji se tada kao 14-godišnjak priključio partizanima, *“bilo je mnoštvo mladih, koji su zajedno sa partizanima igrali kolo. Bilo je vrlo živo i veselo, uz svirku harmonike, na kojoj je svirao komesar 3. čete, 5. bataljona, 15. majevičke brigade. Sa tim bataljonom će gračanički omladinci krenuti u NOB”*.²⁴

Kako u svome memoarskom zapisu navodi Mustafa Ustavdić, jedan od članova tadašnje ilegalne ćelije KPJ u Gračanicu, dolazak 1. majevičke brigade u Gračanicu *“izazvao je kod omladine pravo veselje, kao i kod pristalica NOP-a, dok je kod ostalih građana bilo zabrinutosti jer se oružana borba prenosila i na ovaj teren”*.²⁵ U brigadu je tada stupio veći broj mladih ljudi iz Gračаницe. Većinom su potjecali

23 Zbornik, IV/17, dok. 168 i 173.

24 Ulazak partizana u Gračanicu Blagojevića je zatekao u Tuzli, gdje je polagao razred Niže realne gimnazije. Odatle se sa školskim drugom, Taibom Fazlićem, prebacio vozom do Miričine i dalje pješke do Gračаницe (Damjan Blagojević, *Sjećanje na odlazak u partizane prve grupe omladinaca iz Gračаницe*, 31. 08. 1943. godine, Gračanički glasnik, XIV/27, 2009., 97-99).

25 Mustafa Ustavdić, *Neka sjećanja iz revolucionarnog predratnog i ratnog perioda u Gračanicu*, rukopis, 21 (Zbirka zavičaja Gračаницa, inv. br. 102).

iz srpsko-pravoslavnih porodica, što je i razumljivo, i s obzirom na položaj Srba u NDH, i na činjenicu da je 1. majevička brigada bila jedinica sastavljena pretežno od Srba. No, u brigadu je stupilo i više Bošnjaka-muslimana.²⁶ Njihov primjer je kasnije svakako bio dodatna motivacija drugima da aktivnije pomažu partizane ili i sami stupe u NOVJ, prilikom kasnijih ulazaka partizanskih jedinica u Gračanicu ili njihovog boravka u užoj okolini, a vjerovatno je utjecao i na neke građane koji su do tada NOP promatrali sa sumnjom i nepovjerenjem da promijene stav.

Blagonaklon odnos partizana prema stanovništvu donekle relativizira činjenica da su prilikom boravka u Gračanicu pored državnih ustanova i magacina opljačkali i “sve veće trgovine”, kako to stoji u jednom od citiranih izvora, odvučavši zaplijenjenu robu (oko 20-30 kola) u pravcu Sladne. No, pljačka i rekvizicije su za partizane bile jedini izvor vojne opskrbe. Iz dokumenata koje smo citirali ništa se ne može saznati za sudbinu zarobljenika koje su partizani također odveli sa sobom. Izgleda da je veći dio njih oslobođen (oružnički narednik i zapovjednik postaje u Gračanicu, Abdulah Bašić, bio je inače simpatizer NOP-a),

26 Damjan Blagojević u svom sjećanju spominje sedamnaestero Gračanlija koji su tada stupili u redove 1. majevičke brigade, među kojima je i sam bio: Biljana Blagojević (1927.), Damjan Blagojević (1929.), Nada Blagojević (1925.), Vida Jaćimović (1924.), Ankica Jovanović (1925.), Desimir Jovanović (rođ. 1914.), Olga Nedeljčević (1925.), Rado Nedić (1918.), Vukosava Pejić (1924.), Nikola Petrović (1913.) i Stojan Ristić (1922.), te Salim Čajić (1924.), Ibrahim Đogić (1922.), Muharem Omerović (1922.), Dževad Rešidbegović (1922.), Asim Sulejmanović (1925.) i Džemal Suman (1922.). Prema spisku boraca u monografiji *Petnaesta majevička brigada (sjećanja i članci)*, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1979., u nju je 31. VIII. 1943. stupilo još četvero Gračanlija: Temza Husarčić (1927.), Selim Ljevišić (1917.), Koviljka Milovanović (1921.) i Mustafa Rešidbegović (1927.).

uključujući i njemačke oružnike. Razumijemo to iz jednog poslijeratnog dokumenta – naime, zapisnika Anketne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih saradnika Mjesnog narodnog odbora Gračanicu, u kome stoji: “*Oko maja mjeseca [1943. godine] dolaze fel-džandari koji se utvrđuju u gradu, a koje su zarobili partizani i popuštali kućama jer su to bili najvećim dijelom mobilisani hrvatski mladići pod njemačkom komandom čiji se komandant sam ubio kad je vidio da će biti zarobljen*”.²⁷ Ipak, vidjeli smo da izvještaji spominju i “5 mrtvih i 16 nestalih” (2. IX.), odnosno utvrđenih “16 palih Niemaca” (3. IX.), pa – ukoliko su ti podaci tačni, ne smije se isključiti ni mogućnost da su neki zarobljenici (prije svega Nijemci) i pobijeni, ali za sada nemamo sigurnih potvrda o tome.²⁸

27 Arhiv Tuzlanskog kantona, fond Sreski narodni odbor Gračanica, Otsjek za unutrašnje poslove – Komisija za ispitivanje ratnih zločina, 1945.-1947. (nesređena grada).

28 Poslije povlačenja iz Gračanice, 1. majevička brigada je, sa drugim jedinicama 17. istočnobosanske divizije, učestvovala u zauzimanju Tuzle, te borbama sa njemačkom borbenom grupom “Fischer”; koncem oktobra i tokom novembra bori se na prostoru Romanije, a u vrijeme njemačkih antipartizanskih operacija “Kugelblitz” i “Schneesturm” borbeno djeluje na području Birča i Ozrena. Učestvovala je i u ponovnom partizanskom napadu na Tuzlu (januar 1944.), te u borbama protiv dijelova 7. SS divizije u istočnoj Bosni i srednjem Podrinju, u proljeće 1944. godine. Tokom ljeta iste godine vodi borbe u Sandžaku i Crnoj Gori, a potom i u Šumadiji, te zapadnoj Srbiji. Krajem 1944. i početkom 1945. bori se u dolini Drine i u Semberiji, a potom sa drugim jedinicama Jugoslavenske armije napreduje kroz Slavoniju, ka sjevernoj Hrvatskoj i Sloveniji, prodrijevši sve do austrijske granice (Vojna enciklopedija, tom V, Beograd: 1973, 210). Dijelovi brigade su učestvovali u masovnim zločinima nad ratnim zarobljenicima (likvidacije oko Maribora), što potvrđuje i sačuvana knjiga radio-depeša štaba brigade (v. *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946.: dokumenti*, priredili: Zdravko Dizdar et al., Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest – Podružnica za povijest Slavonije,

***

Sve u svemu, partizansko kratkotrajno zaposjedanje Gračanice vjerovatno nije bila neka krupna vojna pobjeda, ali se može ocijeniti značajnim političkim uspjehom, jer je ojačao snagu i ugled NOP-a na području Gračanice, barem za određeno vrijeme. Ovaj događaj treba sagledati i u širem kontekstu previranja među bošnjačkim stanovništvom sjeveroistočne Bosne, tokom ljeta 1943. godine. Ova je godina, inače, započela trećim velikim valom četničkih masovnih pokolja i genocidnih akcija, na širem području istočne Bosne i Sandžaka, u kojima je ubijeno više hiljada bošnjačkih civila. Nepovjerenje Bošnjaka u ustaški režim i samu NDH tada je dostiglo vrhunac, a zahtjevi za autonomijom Bosne i jačanjem vlastitih samozaštitnih milicija sve glasniji. To su iskoristili Nijemci, osno-vavši Waffen-SS diviziju, sastavljenu od bošnjačkog ljudstva, što je među Bošnjacima u početku pozdravljeno, jer se isticalo da će njezin cilj biti odbrana i zaštita bošnjačkih naselja od svih “odmetnika”–i četnika i partizana. Međutim, izmještanje divizije na dugotrajnu obuku izvan teritorija NDH dovelo je do pada povjerenja u Nijemce i velikog razočarenja, što je posebno bilo izraženo upravo u sjeveroistočnoj Bosni.

Na ovom je prostoru, naime, bošnjačka naselja još od konca 1941. godine osiguravala bošnjačka narodna milicija, formalno organizirana u Domobranksu dobrovoljačku (Domdo) pukovnicu Tuzla i nekoliko samostalnih Domdo bojni i satnija. Ovu miliciju ili *Legiju*, kako se u narodu zvala, Nijemci su nastojali iskoristiti kao mobilizacijsku bazu za spomenutu Waffen-SS diviziju. To je prouzročilo nepovjerenje naroda, jer se činilo da će

Srijema i Baranje, 2005., dok. 41, 130).

Spomen-ploča posvećena prvom ulasku partizana u Gračanicu, postavljena na zgradi Udružene škole, odnosno nekadašnje Gradske općine, 1958. godine. Datum i podaci izneseni u natpisu na ploči nisu tačni. (V. Ešref Ćurić, Omer Hamzić: Biljezi slobode. Partizanska spomen-obilježja na području opštine Gračanica. Gračanica: Opštinski odbor SUBNOR-a i Komisija za istoriju Opštinskog komiteta Saveza komunista BiH, 108-109)

mobiliziranjem i slanjem njezinog ljudstva na obuku izvan Bosne ovdašnja bošnjačka naselja ponovo ostati nezaštićena. To su, naravno, iskoristavali i komunisti, šireći propagandu da se divizija neće nikada ni vratiti u Bosnu, da će biti poslana na Istočni front i sl. U isto vrijeme, po nalogu tadašnjeg oblasnog instruktora KPJ, Vladimira Perića Valtera, nekoliko časnika Domdo pukovnije, koji su od ranije bili naklonjeni NOP-u, dezertiraju i priključuju se partizanima, a potom izdaju više proglašenja bivšim saborcima, u kojima ih pozivaju da izbjegavaju odlazak u Waffen-SS i okrenu se NOP-u.²⁹ Prodor jedinica NOVJ na područje sjeveroistočne Bosne i njihov pritisak primorao je zapovjedništva domobranskih jedinica na aktivniju saradnju sa četnicima u

borbi protiv zajedničkog neprijatelja, a u isto vrijeme opažao se pojačan interes Nijemaca da se četnici vojno iskoriste u borbi protiv partizana, zbog čega su bili spremni i na određene ustupke. To je, prirodno, veoma loše primljeno među bošnjačkim narodom ovoga kraja. S druge strane, partizani su sada vodili bespoštednu borbu protiv četnika na Majevidi, Trebavi i Ozrenu. Zbog svega toga, Domdo milicija u ovom dijelu Bosne, tokom ljeta i rane jeseni 1943. godine, gotovo da i nije pružala otpor partizanima, izbjegavajući sukobe sa jedinicama NOVJ.³⁰ Upravo to je bio slučaj i u Gračanici, 31. augusta 1943. godine.

Ilustrativna su u ovom smislu i zapazanja velikog župana Usore i Soli dr. Bahrije Kadića o općem raspoloženju naroda u sjeveroistočnoj Bosni na izmaku ljeta i početkom jeseni 1943. godine u dva izvještaja – od 14. i 21. septembra, koja je poslao državnom vrhu NDH. U prvom

²⁹ Opširnije o tome: Omer Hamzić, *Antifašističko djelovanje skupine časnika Hadžiefendićeve domobranske dobrovoljačke (DOMDO) legije i njihovo pristupanje narodooslobodilačkom pokretu*, Bošnjačka pismohrana, sv. 12., br. 36-37, Zagreb 2013., 85–101

³⁰ E. Tihčić, isto, 51-52;

od njih, između ostalog stoji:

“Zadnji politički i vojni događaji u svijetu i kod nas ostavili su dojam veoma težak na hrvatsko javno mišljenje. Bezuvjetna kapitulacija Italije, razoružanje talijanskih vojnih snaga na našem području, teške obrambene borbe na iztočnom bojištu i masovni napadaji partizana na pojedina naša mjesta i uporišta kao da su trgli iz nekog sna naš svijet i upravo neima Hrvata, koji ne bi razmišljao o spomenutim događajima, te se u međusobnom razgovoru čuju i otvorene izjave o sadašnjoj našoj lošoj situaciji. Moral našeg pučanstva primjetno i intenzivno opada. (...)

Pozivanje svih muslimanskih vojnih obveznika u SS postrojbe, a bez učešća katoličkog diela hrvatskog pučanstva, nezgodno je odjeknulo u narodu i dalo povoda neprijateljskoj promičbi i prigovorima iz muslimanskih redova, jer najveći dio tih vojnih obveznika, koji bi morali ući u sklop SS postrojbi, pripadao je postrojbama Domdo pukovnije. Ti pak pripadnici Domdo pukovnije su ljudi, koji su snubljeni za legiju uz obavezu, da neće biti pozvani na vojnu dužnost van svoga mjesta, nego da će imati štititi svoju porodicu, čast i imovinu na pragu svojih domova od zajedničkog narodnog neprijatelja. Protivno toj zadatoj častnoj rieči, da će ti ljudi ostati kod svojih kuća i o svom trošku izdržavati se, eto bili su pozvani, da se prinudno uvrste u SS postrojbe, ostavljajući na milost i nemilost svoju siromašnu porodicu i svoj imetak i to baš onim neprijateljima, zbog kojih je i osnovana Domdo legija. Dok bi muslimanski legionari otišli boriti se u druga mjesta, dotle su četnici ostali kod svojih kuća i jedva bi uručili tu zgodnu priliku za osvetu muslimanskom življu ovih krajeva, ubijajući, silujući i pljačkajući susjedno muslimansko pučanstvo. Baš u povodu toga došlo je do bjegstva nekolicine častnika i legionara u partizane, te su time

partizanski redovi ojačani više moralno nego vojnički, jer su ti ljudi, kao prvoborci za slobodu muslimanskog življa, bili dobar promičbeni materijal za partizane u muslimanskim redovima.

Sada ti odbjegli domobranski častnici po okolnim selima vrše među poznatim muslimanskim pučanstvom jako opasnu i uspješnu partizansku promičbu, a do čega ne bi došlo, da nije usledio obvezatan poziv u SS postrojbe pripadnika Domdo pukovnije.

Istina, taj je poziv poslie ublažen u smislu dobrovoljnog stupanja u SS postrojbe, ali je to već bilo kasno, jer su posljedice nastupile i nisu time mogle biti uklonjene.

Njemački vojni čimbenici podlegli su vještoj spletki i smicalicama četničkih predstavnika, te su na štetu ugleda hrvatske Države i hrvatskih državnih vlasti štiti četnike i u onim stvarima i prilikama, kada se to nije smjelo činiti. Četnici su do krajnje granice izkorišćavali taj povlašćeni položaj, te su otvoreno izstupali protiv našega naroda, ubijajući i pljačkajući naš goloruki svijet. Naše hrvatske državne vlasti i pored najbolje volje nisu bile u mogućnosti, a zbog rečene njemačke podrške i zaštite, pružiti efikasnu zaštitu našem življu i privesti zasluženoj kazni četničke zločince. Sva nastojanja hrvatskih državnih vlasti, da se u tom smislu postigne kakav uspjeh i zaštititi ugled hrvatske Države i hrvatskih državnih vlasti iz nerazumljivih razloga, ostali su do sad bezuspješni, jer su se njemački vojni čimbenici oglušili o te pravedne zahtjeve i čutke prešli preko podnetih nesumnjivih dokaza izvršenih četničkih zločina.

U toj svojoj drzkosti četnici su otišli tako daleko, da su dobavili iz Srbije bivše jugoslovenske djelatne vojne i oružničke častnike, koji sada na terenu provode reorganizaciju četničkih redova i ustrojstvo na vojničkoj bazi novih četničkih jedini-

ca. Ti četnički instruktori dobili su nalog, da odbiju suradnju naših državnih vlasti, dok istodobno da zauzmu blagonaklon stav prema njemačkim vojnim postrojbama sve do zgodnog momenta, kada bi i sa njima stupili u otvoren obračun.

Prilikom popisa žitarica organi hrvatskih državnih vlasti vršili su taj popis samo u hrvatskim naseljima, dok su četnička naselja u tom smislu uživala izvjestnu eksteritorijalnost. Dakle naš je svijet morao za obćenitost žrtvovati i živote i imovinu, a njegov susjed četnik to je sve izbjegavao, ali unatoč tome bio je još i privilegiran na štetu našega življa.

Komunističko-partizanske skupine u jakom naletu slomile su odpor naših oružanih snaga u mnogim mjestima do čega ne bi došlo, da je tražena pomoć na vrijeme poslana i prispjela. Na području ove Velike župe još je jedino Tuzla ostala pošteđena od ulazka partizana, ali i nad njom stalno visi Demoklov mač vječite partizanske opasnosti.

Gdje su god partizanske postrojbe osvojile naše mjesto, izostale su masovne pljačke, masovna ubijstva i palež hrvatskih domova, a negdje su šta više partizani robu i živežne namirnice iz javnih skladišta i posebničkih radnja dielili našem siromašnom svijetu. Uvijek bi usliedilo promičbeno sielo i promičbeni govori iztaknutih komunističkih prvaka, te bi se tako našem neukom i dobroćudnom svijetu na jedan vješt način partizanska borba pokazala kao borba za narod, a protiv narodnih neprijatelja i narodnih izrabljivača.

Ti komunistički agitatori znali su se spustiti na razinu širokih narodnih slojeva i vješto im servirati komunističke i velikosrbske laži. Šta smo mi učinili, da ta komunistička promičba ostane bezuspješna? Ništa! Obično iza upada i odlazka partizana došlo bi do uhićenja našeg svijeta, a pod sumnjom, da su surađivali sa komu-

nistima. Bilo je i žalostnijih slučajeva, kao primjerice u Srebrenici, gdje je ubijeno preko 200 osoba nevinog svijeta.³¹ Umjesto liepe rieči i materijalne pomoći dolazilo je sa naše strane našem uciviljenom pučanstvu samo sumnjičenje, uhićenje, a nekad i smrt, a u tome svemu izostao bi redovan zakonski postupak.

Komunisti se nisu zadržali samo na osvajanjima našega područja i na ustmenoj propagandi, nego su organizirali svoju dojavnu službu u svim našim mjestima, te su putem letaka, a preko svojih pouzdanih, stalno, intenzivno i sistematski zaražavali naše javno mišljenje komunističkom ideologijom.

Mi smo prema toj promičbi ostali pasivni, ili što smo preduzeli, to je bilo neadekvatno naspram komunističke smišljene promičbe.

Stalna strana krugovalna promičba vršila je isto tako svoj utjecaj na naše javno mišljenje. Pravoslavno pučanstvo u cjelini je neprijateljski razpoloženo prema hrvatskoj Državi. U mjestima gdje postoje hrvatske državne vlasti, pravoslavci su prividno lojalni, a u ugroženim mjestima podpuno surađuju sa četnicima i partizanima, kojima se neprestano pojedinačno i u manjim skupinama priključuju (...).³²

U drugom izvještaju, od 21. septembra, navodi se i ovo:

31 Misli se na represalije i zločine koje su nad civilima srpske i bošnjačke nacionalnosti (uključujući žene, djecu i starce) sredinom juna 1943. na području Srebrenice izvršile ustaše pod zapovjedništvom natporučnika Josipa Kurelca. U tom masakru ubijena je i cjelokupna porodica kotarskog suca Aganovića. Neki od bošnjačkih državnih službenika i činovnika su tada, u znak protesta, demonstrativno istupili iz Ustaškog pokreta, a domobranske vojne vlasti su pokrenule istragu, u koju se uključio i odjel njemačke Službe sigurnosti (SD) iz Tuzle. Iako je veći broj osumnjičenih uhapšen, istraga je naposljetku obustavljena, zbog novog borbenog angažiranja jedinica umiješanih u zločine, tako da niko nije sudski odgovarao.

32 ZNOR, IV/17, dok. 199.

G. Mehmedović, *Breza*, akvarel, 44x34 cm

“Mi se nalazimo u jednom obćem svjetskom vrtlogu i previranju. Plaćeničke partizanske i četničke bande neprestano napadaju naša mjesta i naselja pljačkajući i ubijajući hrvatsko pučanstvo. Hrvatske državne vlasti i pored najbolje volje nisu u mogućnosti pružiti efikasnu zaštitu života i imovine našeg ugroženog živilja.

Mi se nalazimo u stavu samoobrane, da bi spasili goli život ali naša nastojanja u pravcu smirenja i učinjenja snošljivijim teških životnih prilika nailaze na mnoge prepreke. Naši dindušmani četnici, i ako svojim djelom i držanjem izpoljavaju svakad i svugdje svoje neprijateljstvo prema njemačkom narodu, ipak kod njemačkih vojnih čimbenika uživaju zaštitu i priznanje kao tobožnji saveznici. Sva njihova zločina izvršena prema hrvatskoj državnoj vlasti i hrvatskom narodu, zahvaljujući ovoj zaštiti i podržki, ostaju nekažnjena.

Prema partizanskim bandama smo nemoćni, jer one predstavljaju ogromnu vojnu snagu, koja gdje je god udarila na koje mjesto i osvojila ga je. U svom postup-

ku prema pučanstvu partizani pokazuju mnogo takta i političke uvidavnosti, te time ostavljaju dobar dojam kod širih narodnih slojeva.

U našim vojnim jedinicama jasno se zapažaju obrisi dezorganizacije i odsustva vojne stege. Tu i tamo legionari na pojedinim uporištima surađuju sa partizanima, a ako partizani navale na jedno mjesto, onda pod vidom tobožnje premoći neprijatelja domobrani se predaju, po partizanima razoružavaju i goli vraćaju u svoje jedinice, a neki se i priključe partizanskim skupinama.

Jaka unutarinja i spoljna neprijateljska promičba, vršena putem krugovala, letaka i ustmene rieči, usmjerena je u pravcu što većeg razbijanja naših pokolebanih redova i što snažnijeg utjecaja na formiranje javnog mišljenja i raspoloženja naroda prema postojećem poretku.

Baš zahvaljujući ovoj smišljenoj i intenzivnoj neprijateljskoj promičbi došlo je u mnogim mjestima do bjegstva dosta omladine u partizanske redove. Naši

*malodušnici i kukavice, zastrašene neprijateljskim lažima, nemajući dovoljno duševne snage i objektivnog rasuđivanja napustili su naše redove i priključili se našim neprijateljima.*³³

Tokom augusta i septembra, značajan broj Bošnjaka, većinom dotadašnjih pripadnika Domdo jedinica, prelazi u partizane ili postaju njihovi aktivni saradnici, a u više bošnjačkih sela ovoga kraja aktivirani su mjesni narodnooslobodilački odbori, kao osnovni upravno-politički organi NOP-a. Formiraju se i neke partizanske jedinice sastavljene gotovo u cijelosti od Bošnjaka, među kojima je najznačajnija bila 3. bosanska muslimanska brigade.³⁴ Vrhunac partizanskih postignuća u sjeveroistočnoj Bosni u kasno ljeto i ranu jesen 1943. godine je bilo zauzimanje Tuzle (2. X. 1943.), bez većih žrtava i jačeg otpora.

Zaposjedanje Tuzle je značilo svojevrsnu prekretnicu u razvoju NOP-a na prostoru sjeveroistočne Bosne, jer upravo tada – opće stanje na terenu radikalno se mijenja. Dok je odnos partizana prema bošnjačkom stanovništvu, pripadnicima Domdo legije, pa i nekim predstavnicima lokalne vlasti od jula do početka oktobra 1943. godine bio dosta tolerantan, to se mijenja dolaskom štaba partizanskog Prvog korpusa iz Krajine na prostore istočne Bosne. Kako to ističe E. Tihić, *“Politički komesar tog korpusa Vlado Popović nije bio zadovoljan politikom partijskog i vojnog*

*rukovodstva NOP-a u istočnoj Bosni prema pripadnicima formacija NDH i lokalnim četnicima, koje je prednost davalo političkom djelovanju nad vojnim rješenjima. (...) Vladimir Popović, Crnogorac, bivši student medicine na beogradskom univerzitetu, dobrovoljac u španskom građanskom ratu, čovjek autoritativnog držanja i autokratskog ponašanja, kao politički komesar najviše vojne partizanske komande, a ujedno sa ovlašćenjima člana Centralnog komiteta KPJ, nije mogao razumjeti ranije stanje u istočnoj Bosni, niti voditi računa o držanju legije, četnika i drugih u ovom ili onom naselju, kao uostalom ni drugi članovi štabova novih operativnih jedinica u istočnoj Bosni (16. i 17. divizije), koji su većinom bili Crnogorci. Oni su prevashodno pred očima imali svoje vojničke zadatke i ciljeve, te se nisu ni upuštali u zamršene političke prilike na tom području.”*³⁵

Komunisti tada zauzimaju znatno tvrđu političku liniju: umjesto popularizacije NOP-a i pridobijanja neistomišljenika, oni se okreću revolucionarnom teroru i otvorenom obračunu sa svim ideološkim i političkim protivnicima (koji će svoj vrhunac doživjeti u završnici rata i neposrednom poraću). Tako je tokom 40-dnevne partizanske vlasti u Tuzli ubijeno više desetina ljudi,³⁶ a slične su se likvidacije i zločini počeli dešavati i u drugim mjestima kojima su partizani ovladali. Uz vladu Popovića, u negativ-

35 E. Tihić, isto, 53-54.

36 U izvještaju Velike župe Usora i Soli, od 18. 12. 1943. (ATK, RPNB, 2805/57; ЈАНИĆ, 1995: 96-97), navodi se popis od 55 ubijenih, od čega 23 pripadnika različitih oružanih snaga, državnih službenika i činovnika, dok su ostatak bili civili, među njima i tri žene, pa čak i dvojica Srba, koji su do tada uspjeli preživjeti ustašku represiju. Jedan od njih, student Slobodan Milošević, predratni komunist, ubijen je pod optužbom da je “trockist”, a slična je sudbina stigla i Mašu Altunbabića, također predratnog komunistu, optuženog za “demoralisanje” i “oportunistizam”.

33 ZNOR, IV/17, dok. 208.

34 Kasnije preimenovana u 16. muslimansku narodnooslobodilačku udarnu brigadu; istaknula se u brojnim borbama na području istočne Bosne, Sandžaka i Hercegovine, a na kraju svog borbenog puta bila je prva partizanska jedinica koja je ušla u oslobođeno Sarajevo, u večernjim satima 5. aprila 1945. godine, ujedno i jedna od prvih jedinica Jugoslavenske armije koja 25. maja 1945. prodire u Odžak, posljednje uporište ostataka oružanih snaga NDH.

nom smislu se istakao i Gligo Mandić, komandant 17. divizije, također Crnogorac, koji je i jedan od najodgovornijih za likvidacije počinjene u Tuzli.³⁷ Među stradalima je tada bio i Muhamedaga Hadžiefendić – zapovjednik Domdo pukovnije Tuzla, čovjek koji je kao organizator Domdo formacija uživao izniman ugled i veliku popularnost u bošnjačkim sredinama sjeveroistočne Bosne. Zbog svega toga, među ovdašnjim Bošnjacima dolazi do razočarenja i pada simpatija prema NOP-u, koje su bile evidentne tokom nekoliko prethodnih mjeseci. Istovremeno, preostale Domdo jedinice širom ovoga područja od partizana su počele biti tretirane kao i sve druge neprijateljske jedinice – komanda 1. majevičke brigade, koja je nakratko zaposjela

37 Ilustrativno je i Mandićevo poslijeratno pisanje o napadu na Gračanicu. Citirat ćemo taj pasus u cjelosti: "Poslije kraćeg odmora divizija je dobila zadatak od Štaba 1. bosanskog korpusa da noću 30/31. avgusta likvidira njemačko-ustaški garnizon u Gračanici i četnička uporišta u selima Jasenici, Potpeću i Smolući. Gračanicu su branile, koristeći bunkere i na brzinu iskopane rovove, mještanske ustaše, legionari i vod njemačke žandarmerije, a Potpeć, Smolući i Jasenicu oko 200 četnika naoružanih uglavnom zastarjelim puškama. U Potpeći se nalazio i vod njemačke žandarmerije. Noću 30/31. avgusta dva bataljona 15. majevičke brigade likvidirali su garnizon u Gračanici, jedan bataljon (posadu) na željezničkoj stanici Karanovac, a zatim oštetili željezničku prugu Doboj – Karanovac i Karanovac – Gračanica. Tom prilikom ubijeno je nekoliko mještanskih ustaša i komandir njemačke žandarmerije, zarobljeno 20 njemačkih žandarma i zaplijenjeno 40 pušaka i oko 30 kola municije i ratnog materijala. Brigada nije imala gubitaka." (Gligo Mandić, 17. istočnobosanska NOU divizija, Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1976., 30; podcrtao autor). U Gračanici tada nije bilo nikakvih ustaša, ni "mještanskih" ni bilo kojih drugih (što se jasno vidi i iz prethodno citiranih dokumenata), tako da su ovi Mandićevi navodi očit primjer šovinizma, jer je izgleda na svakog naoružanog muslimana gledao kao na ustašu.

Gračanicu 31. augusta 1943., ostavivši mjesnim Domdo legionarima čak i oružje, već 13. oktobra u jednoj svojoj zapovijedi naglašava: "Naš stav mora biti jasan i određen. Ne smije postojati nikakvih oružanih formacija pored N.O.V. i P.O.J." (istaknuto u originalu).³⁸

Zbog toga se Domdo vodovi i satnije ponovo okupljaju, organiziraju i jačaju, ali i formiraju u mjestima gdje ih prethodno nije bilo, ovaj put pod popularnim imenom "zeleni kadar". No, one od tada, za razliku od stare Hadžiefendićeve Domdo legije, zauzimaju znatno čvršći stav prema partizanima, sve do konačnice rata. Sve to se može smatrati posljedicom nove političke linije komunista, koju donose Vlado Popović i njegovi saradnici, političke linije koja je uspjela da sruši značajan dio onoga što je izgrađeno djelovanjem razumnijih i opreznijih komunističkih rukovodilaca i dužnosnika, poput ranijeg oblasnog partijskog instruktora, Vladimira Perića Valtera.³⁹ No, uprkos svemu, NOP se već bio trajno učvrstio u ovom dijelu Bosne i uspostavio tu jednu svoju stabilnu bazu, čije će djelovanje, zavisno od vojnopolitičkih prilika, biti manje ili više izraženo sve do kraja rata. To se odnosilo i na gračanički kraj.

38 ZNOR, IV/18, dok. 61.

39 Članovi ilegalne ćelije KPJ u Gračanici su uprkos tome nastavili sa pokušajima pridobijanja istaknutijih ljudi koji su ostali u Domdo jedinica, kao i onih koji su formalno bili u sastavu Ustaške vojnice. Zbog toga su kasnije pozvani na odgovornost, a gračanička partijska ćelija je raspuštena. Opširnije o tome: Omer Hamzić, *Prva organizacija KPJ u Gračanici i njeno antifašističko djelovanje u toku Drugog svjetskog rata – od osnivanja, u proljeće 1941. do raspuštanja u jesen 1944. godine*, Gračanički glasnik, XII/24, 2007., 56-78.

G. Mehmedović, PEJZAŽ, akvarel